

KORKUT ATA TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi

The Journal of International Turkish Language & Literature Research

Sayı/Issue 13 (Aralık/December 2023), s. 155-173.

Geliş Tarihi-Received: 26.11.2023

Kabul Tarihi-Accepted: 15.12.2023

Araştırma Makalesi-Research Article

ISSN: 2687-5675

DOI: 10.51531/korkutataturkiyat.1396337

Üç Bursa Şehrengizinde Renkler ve Rengiyle Öne Çıkan Nesnelere*

The Meaning World of Colors in Three Bursa Şehrengiz and Objects That Stand Out with Their Color

Ayşe YILMAZ**

Öz

Anlamda, sözde ve estetikte kendini kanıtlayan güçlü şairlerin emekleri ile şekillenmiş Osmanlı şiirinde renkler, hayal âlemi kurulumken özel bir yer tutar. Öyle ki hem latif hem de karamsar atmosferler çizilirken şairin en büyük yardımcılarında biri renk ve rengiyle öne çıkan nesnelere olmuştur. Canlı psikolojisi üzerindeki tesiri kanıtlanan renklere, eski devirlerden beri hem sanatta hem mimaride hem sinirsel rahatsızlıkların tedavisinde başvurulmuş ve başka birçok sahada da güçlü çağrışımları olan manalar yüklenmiştir. Divan edebiyatının yerli ürünü sayılabilecek olan şehrengizlerde tasvirlerle sıklıkla rastlanır ve tasvir denilince akla renkler de gelir. Renklerin belli bir düzen içinde kullanımıyla adeta kelimelerle rengârenk bir resim çizilir, insanın görsel hafızasına o şiir böylece kazanmış olur. Renklerin şiir dünyasına sağladığı diğer faydaları fikir etmeyi hızlandırması, hissi güçlendirmesi, algıyı kolaylaştırması şeklinde sıralanabilir. Bu makalede Lâmi'î Çelebi'nin, Mânî'nin ve Vizeli Behiştî'nin kaleme aldıkları Bursa şehrengizlerindeki renkler ve rengiyle öne çıkan nesnelere zenginleştirilmiş beyitler seçilmiş ve bunlardan hareketle anlam dünyası ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı şiiri, Bursa, şehrengiz, renkler, Lâmi'î.

Abstract

Colors play a pivotal role in Ottoman poetry, a genre shaped by the labors of formidable poets known for their depth in meaning, expression, and aesthetics. These hues form the backbone of an imaginative realm where delicate and somber moods are painted. In this context, colors and objects distinguished by their shades become vital tools for the poet. This significance extends beyond mere artistic expression; historically, colors have influenced human psychology, been utilized in art and architecture, and have played a role in treating neurological disorders, carrying profound associations across various domains. Specifically, in the city descriptions (şehrengiz) of Divan literature, a distinctly indigenous form, vivid depictions are a common sight. Here, the mention of depictions invariably brings to mind the play of colors. Through systematic employment of colors, poets craft vibrant pictorial scenes with words, etching their verses into the visual memory. The contribution of colors to the poetic world also includes hastening the flow of thought, amplifying emotions, and simplifying perception. This article delves into the rich tapestry of meanings crafted through verses adorned with colors and color-highlighted objects in the Bursa şehrengiz penned by Lâmi'î Çelebi, Mânî, and Vizeli Behiştî.

Keywords: Ottoman poetry, Bursa, şehrengiz, colors, Lâmi'î.

* Bu makale, bilimsel bir toplantıda sunulmuş ancak basılmamış bir bildiri üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, e-posta: ayseyilmaz@katabuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9832-2416.

Giriş

Şiirle, sanat estetiğine kapı aralamış Osmanlı edebiyatının önemli örneklerinden biri şehir manzaralarıyla işlenen, renklendirilen şehrengizlerdir. *Kâmûs-ı Osmânî*'de engiz için, "koparıcı, depretilici, karışdırıcı ma'nalarına olarak terkîb ile kullanılır" denmiştir (Salâhî, 2023, s. 343). 'Engiz', 'şehr'e eklendiğinde şehrin güzelliklerini, güzellerini ve meslek erbabını konu edinen şiir türüne ad olur.

Şehrengiz türünün ilk örneği, Mesîhî (öl.1512) ve Zâtî (öl.1546) tarafından verilmiştir. "Mesîhî'nin şehrengizinin diğer Türkçe şehrengizlere örneklik ettiği bilinmektedir." (Akkuş, 1987, s. 235). Çok beğenilen türe XVIII. yüzyıla dek ardı ardına onlarca örnek verilmiştir. "Şehrengiz türü, Türk edebiyatında Sebki Hindî üslubunun ortaya çıkışına benzer bir seyirle ortaya çıkmıştır. (...) Tür, olgunlaşma döneminde Türk edebiyatına geçmiş, Anadolu sahasında şekil ve muhteva değişikliklerine uğrayarak yeni boyutlar kazanmıştır. Daha sonra seyahatnâmeler gibi şehir tarihi ve tasvirine yer veren türlere kaynaklık etmiş ve kaybolmuştur." (Akkuş, 1987, s. 19). Şehrengizleri yazılış amaçlarına göre ikiye ayırmak mümkündür. Bir şehrin tarihî, coğrafi güzellikleri ve sosyal özelliklerinin anlatılmasıyla ve mahbûb, hûb, güzel, sanem, dilber gibi sıfatlarla ya da zaman zaman adı zikredilen o şehirdeki esnaf güzelleri/mahbûbları için yazılır. "Yalnız bir güzele ait 'hasb-i hal' yahut 'sergüzeştname' tarzında kaleme alınan, fakat içinde şehrin ve tanınmış güzellerin tasvirleri de bulunan şehrengizler, (...) güzelleri grup grup tasvir eden eserler." (Levend, 1958, s. 13-14).

Bu türün örnekleri arasında Bursa için kaleme alınanlar özel bir yer tutar. Osmanlı'ya başkentlik yapmış kültür şehri Bursa; ferah havası, seyrinin güzelliği, mimarisindeki sanat zevki, insanların çalışkanlığı ve açık tenli oluşuyla anılır. Billhassa tabiat güzellikleri, yeşilin muhafaza edilışı dikkat çekmiş, Bursa yüzyıllarca 'yeşil' sıfatıyla özdeşleşmiştir. Bu çalışmada aynı devirde yaşamış üç şairin, Bursa için kaleme aldığı şehrengizlerdeki renklerin izini sürmeye çalışacağız. Eski Bursa'nın renklerindeki anlam katmanları ve ince hayaller renk başlıkları altında incelenecektir.

1. Genel Özellikleriyle Lâmi'î, Vizeli Behiştî ve Mânî'nin Bursa Şehrengizleri

Bilinen ilk Bursa şehrengizi, Kanûnî Sultan Süleyman'ın Bursa'yı ziyareti münasebetiyle Ocak 1526'da Lâmi'î Çelebi tarafından yazılmıştır. 880'i aşkın beyit sayısı hacimli şehrengizler arasında yer alan eserin "Şehr-engîz-i Mevâzî-i Şerîfe Burusa" bölümünde şehrin doğal güzellikleri, dört mevsim hâlleri, tarihî zenginlikleri vb. titizlikle ve ince hayallerle anlatılmıştır. Bu yönüyle diğer birçok şehrengizden farklıdır zira şehrengizlerin büyük çoğunluğu sadece şehrin güzellerinden dem vurur. Lâmi'î ise "Nâme-i Şehr-engîz-i Mahâbîb-i Dil-firîb-i Burusa" başlıklı bölümü bu bahse ayırmış ve şehrin güzellerini adıyla, lakabıyla yahut baba adı, soyu, mesleğiyle anarak tasvir etmiştir.

Bu çalışmaya kaynak teşkil edecek bir diğer şehrengiz, Bursa'da vaizlik, imamlık, hatiplik ve şeyhlik görevleri yapmış Vizeli Behiştî'ye aittir. 113 (108 + 5) beyitten müteşekkil eserde 21 güzelden üçer beyitle bahsedilirken herhangi bir şehir tasviri yapılmaz. "Muhtemelen bunlar, sebep-i telif kısmının eksik beyitleri arasında yer almaktaydı." (Tıgılı, 2021, s. 324). Behiştî'nin şu beyitlerinden yola çıkarak eserinde her güzeli üç beyitle tasvir etme kaidelerini görebiliriz:

*Hele şunlar ki sa'y-ile bulındı
Üçer beyt-ile bir bir zikr olındı (Behiştî/103.b¹)*

¹ Şehrengizlerden yapılan alıntı beyitler, makalede bu şekilde künyelenmiştir.

Müderislik ve kadılık yaptığı bilinen Mânî (ö. 1565)'nin *Bursa Şehrengizi* 162 beyitten oluşur. 28 beyitlik münacatla başlayan eser, "Münâcât, diğer şiirlerde (kasidelerde vs.) olduğu gibi, Allah'ın büyüklüğü ve sonsuz gücü karşısında kendi çaresizliğini gören kulun yakarışına pek benzemez. Buradaki durum şairin namazı, niyazı ve dinî görevlerini unutacak kadar güzellere tutkun olması, bu yüzden kendini suçlu görmesi ve Allah'tan af dilemesi şeklindedir" dediği üzere af dilemeyle tamama erdirilir (Mermer, 2000, s. 281). 29-59. beyitleri şehrin anlatımına ayıran şair "Der-Medh-i Cüvânân" bölümüyle birlikte şehir güzelliklerini betimleye geçer.

İnsanın doğduğu, doyduğu, yaşadığı memleketi hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Bu aidiyet; insanın güven duygusu oluşturmaya, alışkanlıklar ve sosyal ilişkiler geliştirmesi açısından gereklidir. Lâmi'î Çelebi'nin hemşehrilik hakkı gereği Bursa'nın güzel olan nesi varsa bütün anlatım gücünü sergileyerek yazma gayretinde olacağını ifade ettiği beyti bu anlamda önemlidir:

*Getür hemşehrîlik hakkın yirine
K'ışidüp Mısr u Şâm anı yirine (Lâmi'î/305.b.)*

*Bu şehriün eyleyüp hûbânını yâd
Kopa her gûşeden şevkile feryâd (Lâmi'î/328.b.)*

Alıntılardan da anlaşılacağı üzere Lâmi'î'nin Bursa'yla kurduğu bağ sağlamdır. Göğün altında burası gibi bir şehrin daha olmadığını belirten şair, Bursa'nın insan aklının şaşacağı vasıflarını hakkıyla methetmenin güçlüğünü de vurgular:

*Ne anun gibi var kûh-ı felek çehr
Ne Bursa gibi gök altında bir şehr (Lâmi'î/85.b.)*

*Nice medh eyleyem bu şehri iy cân
Ki vasfı aklı eyler deng ü hayrân (Lâmi'î/534.b.)*

Behiştî'nin; Sultân Mahmûd namı kişi için yazdığı beyti, Bursalı insanların güzelliğine dair kullandığı ifadelerin boyutuna bir örnektir:

*Bu 'âlem beglerinün ol yegidür
Ki hüsn iklimine beglerbegidür (Behiştî/62.b)*

Mânî de Bursa güzellerinden bahis açmasının gerekliliğini aşağıdaki beyitle izaha kavuşturmuş olur:

*Güzeller aldılar sabr u karârum
Degül elde 'inân u ihtiyârum (Mânî/3.b)*

Lâmi'î eserinde hemen her köşesinden bahsetmek istediği Bursa'ya geniş yer ayırırken Vizeli Behiştî ve Mânî, sözü şehrin güzellikler civarında gelişir. Bundan dolayı *Lâmi'î Şehrengizi*; hem başarılı üslubu hem ilk Bursa şehrengizi olması hem hacmi hem de şehrin tarihî, mimari, doğal güzellikleri hakkında bilgi vermesi nedeniyle özel bir yere sahiptir. Bu çalışmanın merkezini de bahsi geçen eser oluşturacaktır. Diğer iki eserse aynı döneme ait oluşları hasebiyle fikri sağlamlaştırmak üzere ele alınacaktır.

2. Renkler ve Üç Bursa Şehrengizi

Bir şairin dizelerindeki tesir, kurduğu tablonun sıcak renklerle gönle ulaşması ve hafızaya taşınmasıyla da ilgilidir. Bu sırrı tam manasıyla izah edilebilmeğe imkansızdır. Rengi ve türlü sınırlarını inceleyen farklı bilim dalları olsa da biz meseleye sanat ve sanatçı açısından bakmakla yetineceğiz. Renkler ki sanatçının varlık karşısında hissettiklerini yaratma sürecinde, elindeki mühim silahlarındandır.

Ana renkler, ara renkler, sıcak renkler, soğuk renkler, uyumlu renkler, zıt renkler derken oluşan geniş palet, şairin derin bir manzaraya erişmesini sağlar. Onlara her toplumun kendi kültürüne has derinlikler eklediğini de hesaba katarak milletlerin bayraklarına dek uzanan renklerin önemine değinmiş olabiliriz. Renklerin duygulara karışması tabiidir ve çağrışımları bu sayede daima güçlü kalır. “Bir nesnel üründe bir rengin kendisi vardır ama, bir sözel üründe o rengin adı vardır yalnız. Bir sözel üründe bir renk sıfatı geçince yalnız orada geçmekle kalmıyor, o rengin olası duygusal çağrışımını da edimselleştiriyor.” (Karabaş, 1996, s. 9).

Göz aracılığıyla algılanan renkler; bilinç yoluyla insana ulaşan, simgesel anlamlarla da zenginleşmiş ilginç bir yolculuk geçirir. Her rengin farklı psikolojik etkileri mevcuttur ve bu etkiler mutluluk, huzur, acı, hastalık, keder gibi farklı halleri besler. Böylesi tecrübelerle kişilerin bazı renkleri sevmeye, bazılarında hoşlanmamaya daha meyilli olduğu ve çağrışımların tesiriyle yaşam alanlarında bu renk algılarına göre hareket ettikleri gözlenir.

Toplumların deneyimler sonucu oluşturduğu başarılı olma ya da hayatta kalma stratejilerinde de renklere tesadüf edilir. Mesela, Mete Han’ın Çin ordusunu kuşattığında yaptığı uygulama dikkat çekicidir: “Beyaz atların hepsi batı yönünde yer almışlardı. Mavi (kır) atlar ise doğuda sıralanmışlardı. Bütün siyah atlar kuzeyde; kırmızı atlar ise güneyde yer almışlardı.” (Ögel, 1984, s. 176). Bundan sonraki dönemlerde de renklerin Türkler için önemini ve mana derinliğini koruduğuna dair şu örnek yerinde olacaktır: “Müslümanların ayakkabılarının sarı, Ermenilerin kırmızı, Yahudilerinkinin ise mavi olarak belirlenmesi, III. Selim’in zimmilerin evlerinin siyaha boyanmasını, Müslümanların ise boya kullanmamalarını emretmesi bu konunun tarihteki uygulamalarındandır.” (Saydam, 1999, s. 195).

Türklerde yeşil, mavi, ela, beyaz, beyzâ, pembe gibi renk isimleri; insanlara sadece lakap yahut soy ismi değil doğrudan isim de olmuştur. Temelde güzel ve çirkin, iyi ve kötü, zararlı ve yararlı, etkili ve etkisiz diye niteleyemeyeceğimiz renkler; kişilerin içinde doğup büyüdüğü kültüre ve kendi hayat hikâyelerine göre şekillere bürünür. “Soğuk bölge insanları sade (mavi, mor, yeşil) renkleri, sıcak iklim insanları da ateş (kırmızı, turuncu, sarı) renklerini severler” tarifi okul çağındaki çocuklara yöneliktir. (İzgi, 1969, s. 27). Sıcak ve soğuk renklerin tasnifinde şu izah da dikkat çekicidir: “Kırmızı, turuncu ve sarı renkler sıcak renkler grubu içinde yer alırken yeşil, mavi ve mor renkler soğuk renkler grubu içinde yer almaktadır. Renk çemberinde dalga boyu yüksek olan renklere ‘sıcak’, dalga boyları düşük olan renklere ‘soğuk’ renkler denir.” (Genç ve Sipahioğlu, 1990, s. 122).

Bu çalışmada esas alınan şehrengizlerde, adını renklerden alan yerler şunlardır: Lâmi’î’nin *Bursa Şehrengizi*’nde Saru Alan, Gökdere Vadisi, Akçağlan, Kara Ağaç Mahallesi; Mânî’nin *Bursa Şehrengizi*’nde ise Kara Tağ. ‘Saru Alan’ın tarifinde sarı renginin baskınlığı, cennet kokulu çiğdemlerle desteklenerek şiire şöyle yansır:

*Gelür bûy-ı cinân çiğdemlerinden
Sabâ pür-anber olur demlerinden (Lâmi’î/144.b.)*

Masmavi, parlak bir kadehe benzeyen ‘Gökdere’ adını, âdeta mavi gökten inmesine borçludur:

*Meger gökden iner ol nîl-i fer-câm
Anunçün olmuş ana Gökdere nâm (Lâmi’î/232.b.)*

‘Akçağlan’, tertemiz ve coşkuyla akan nur kaynağıdır ki seher, gün yüzünü o çeşmede yur:

*Görüp cûşin safâdan cân dimişler
Anunçün adın Akçağlan dimişler (Lâmi'î/315.b.)*

*Safâda oldugiçün menba'-ı nûr
Seher gün yüzini ol çeşmeden yur (Lâmi'î/313.b.)*

Lâmi'î'nin şehrengizindeki son esnaf güzeli “Kara Ağaç Mahallesi'nde Güzel Bekr” bölümünde anlatılır. Mânî'nin şehrengizindeki ‘Kara Dağ’ ise Bursa’ya siper olmuştur ve ağaçlarla kaplıdır:

*Yavuz yıl esmez irmez ana endûh
Kara Tag gibi arkasıdur o kûh (Mânî/43.b.)*

Aynı yeri ve o yerin insanlarını anlatması açısından bir bütünlük kazanan bu üç şehrengizde renkler, belli hedeflere yayılan dalgalanmalar yaşar. Sürüp giden akışı sergilemek için anlam ve duygu yükünü doğru tasniflemek gereklidir. Bu doğrultuda bahsi geçen renkleri Lâmi'î, Vizeli Behiştî ve Mânî'nin Bursa şehrengizlerindeki en canlı beyit çerçevesinde ele alacağız.

2.1. Yeşil

Namı ‘yeşil’ diye anılmış, şöhreti bu renkle yayılmış bir şehirde yeşilin mana ve hayal hududu oldukça geniştir. Eserlerde renklerin kullanım sıklıkları ve aralıkları, zihinsel algılara yönelik yönlendirmeler kurar. “Işık ışınlarının ana renkleri kırmızı, mavi ve yeşildir. Bu üç rengin çeşitli kombinasyonları ile diğer renkler oluşur. Ancak bu üç renk hiçbir karışım ile elde edilemeyen temel renklerdir. Fiziksel olarak rengin algılanmasındaki üç temel nitelik, temel renk (hue), doyma (saturasyon) ve parlaklık olarak adlandırılır. (...) Göz kırmızı, yeşil ve mavi ışıklara duyarlıdır.” (Çağlayan, 2018, s. 24-25). Yeşilin evrensel karşılığı şüphe yok ki doğadır. Bunun yanında gençliği, sıhhati, doğurganlığı, huzuru, dinçliği, yükselişi de anlatır. Bursa'nın baştan sona bağ ve bostanla yeşile bezeli olduğunu anlatan beyitle söze başlayalım:

*Geçüp bâzârın itsek azm-i sahrâ
Serâpâ bâg u bûstândur dilârâ (Lâmi'î/496.b.)*

Bursa'nın engin yeşil boyası, göreni tesir altına alan bu ferah manzara resmi, beyitlerde sıklıkla ve farklı kelimelerle çizilir. Suyun yüzüne dökülün yahut aksi düşen yaprakların akıp gidişi, bir tür hançer oyunu gibi hayal edilmiş böylece hayatın hızla geçip gidişi ile su ve yeşille sağlam bir bağdaşım kurmuştur:

*Dönüp oynar sular çemberleriyle
Yeşil yapragdan hançerleriyle (Lâmi'î/553.b.)*

Berrak su ile yeşilin iç içe geçtiği akis ve renk oyunları bir başka beyitte daha güçlü bir tasavvurla göz önüne serilir. Rüzgârın başlattığı bu oyunda sular çiçeklerin ve yeşil yaprakların arasında saklambaç oynar. Yeşilin tazeliği çocukluğa, çocukların neşesine ve civıltısına dair manalar kurar:

*Sular gizlenbeç oynar bâg içinde
Çiçeklerle yeşil yaprag içinde (Lâmi'î/547.b.)*

Gök ve yerin güzellik yarıştırdığı bir meydan Bursa'ya kurulursa gök kaybeder. Monla ve Saru Alan bahçelerinin zümrüt yeşiline döşendiğini, bu ihtişamın günün altın ışıklarıyla işlenmiş gökyüzünü perişan ettiği vurgulanır:

*Zümürrüd gibi ferş-i sebze zârı
Kılur aşüfte çarh-ı zer-nigârı (Lâmi'î/136.b.)*

Sıradaki beyitte Çelebi Mehmed Türbesi'ninin kemerlerindeki sanat eseri çiniler zümrüde benzetilmiş, böylece çok kıymetli ve zamana meydan okuyacağı fikri kuvvetlendirilerek okura sunulmuştur:

*Husûsa türbe-i gerdûn-nitâki
Zümürüddür kamu tâk u revâki (Lâmi'î/436.b.)*

Öyle ki felek gibi yeşil çadıra benzeyen türbenin bir benzerini bu dünyada hiçbir göz görebilmiş değildir:

*Nazîrin görmemişdür çeşm-i devrân
Kurulmuş sebz çâderdür felek-sân (Lâmi'î/437.b.)*

Yeşilin tabiat anlamına geldiğini hesap ederek 'sebz', 'hızır' gibi kelimelerin bu renk ve mana birlikteliğine hizmet ettiği aşikârdır. Yeşil Bursa, beyitlerde buna layık anılmış mevsimlerden ve vakitten dem vurularak yeşilin terütazeliğine de göndermeler yapılmıştır. Örneğin aşağıdaki beyitte kış bir şah olarak hayal edilir. Zira kılıcı çelik gibi sert, sözü ve yüzü soğuktur amma devran dönmüş yeşilin askerleri çöle dönen toprağı tutmuş ve kış şahı ya toprağın altına ya da dağlara kaçmıştır. Kış ve yazın mücadelesinde kış, şah olsa dahi yeşilin askerine boyun eğmiştir:

*Sipâh-ı sebzesi tutdukça sahrâ
Megâk u kûha kaçar şâh-ı sermâ (Lâmi'î/536.b.)*

Yeşil; uçsuz bucaksız boyasını, kuytulara dek kök salmış canlılığa sürer. İçi çiçek kokularıyla, ötüşen kuşlar ve dolaşan ceylanlarla dolu olan bu yerlerin her tarafından cennet suları akmakta, yeni baştan can kattığı civarı cennet kılmaktadır:

*Akup her yana cennet cûybârı
Felek mânend kılmış sebzârı (Lâmi'î/147.b.)*

*Olup sîrâb-ı feyzinden ol etrâf
Behîştî sebzeler birle urur lâf (Lâmi'î/148.b.)*

Yeşilin kaynağı akarsu, âb-ı hayat olarak tasavvur edilmekte, böylece yeşile sonsuzluk sıfatı kazandırılmaktadır. 'Hızır'ın kullanılmasıyla oluşan tevriye sayesinde, Hızır peygamber'in aradığı ölümsüzlük suyu hatırlatılmış olur. Uludağ'ın eteklerini dolaşan nehirleri âb-ı hayat, yeşilini de felekler kıskanır:

*Kılır enhârı tan âb-ı hayâtı
Felekler reşk ider hızr-ı nebâta (Lâmi'î/211.b.)*

Bir sonraki beyte göre de bilhassa bu âb-ı hayat arsası ebeden tazecik ve yemyeşil kalacaktır. Bursa'daki arsanın adı doğrultusunda kurulan telmihle okurun zihninde de tazeliği dorukta yemyeşil bir alan canlanır:

*Husûsâ arsa-i âb-ı hayâtı
Ebed ser-sebzdür hızr nebâtı (Lâmi'î/147.b.)*

Şehrengizlerde yeşilin tazeliğe, baharla, bereketle anıldığı yaylalardan da bahsedilmiştir. Günümüzde devam etmekte olan yayla kültüründe insanlar hayvan sürülerini, yeşilin daha bol ve daha uzun ömürlü olduğu alanlara yani yaylalara sürerler. Bursa da yaylalarının bolluğuyla cennet bahçesi diye nitelendirilir:

*Muhassal kangı yaylagın idem yâd
Ki her bir sahnıdur bir cennet-âbâd (Lâmi'î/175.b.)*

Yaylaların hoş havasından dem vurulan bir başka beyitte, derde deva olacak bu havaların İsa peygamberin can üfleyen nefesine mazhar olduğu ifadesi temizliği, tazeliği ve ferahlığıyla ilgilidir:

*Olupdur hak budur ol hoş hevâlar
Dem-i cân-perver-i İsâ'ya mazhar (Lâmi'î/181.b.)*

Yaylaların çemenleri, boya olmadan canlı yeşile boyanıvermiştir. Bu güçlü renk, henüz vurulmuş boya gibi ışıdamaktayken semenler uyuduğu yerlerden kalkar:

*Çemenler sıbgat etmeden boyanmış
Semenler hâbgâhından uyanmış (Lâmi'î/159.b.)*

Mânî'nin *Bursa Şehrengizi'*nde âb-ı hayatı görmek isteyenlerin gezmesi gereken yerler olarak yine yaylalar karşımıza çıkar:

*Varup yaylaların gezsün ser-â-ser
Şu kim âb-ı hayâtı görmek ister (Mânî/48.b.)*

Yeşil zümrüt, soyluların süs eşyalarındaki işlemlerde tercih ettiği kıymetli taşlardandır. Şu beyitte Uludağ, zümrütten gömlek giymiş olarak tasavvur edilirken eteklerindeki kestane altları yeşil sofalara dönmüştür:

*Çemenden suffa her kestane altı
Zümürüd gönlegi pîrûze tahtı (Lâmi'î/212.b.)*

Her bir ağacı Allah tarafından dikilmiş gölgelikler gibi duran Bursa yaylalarının yeşili zebercet taşıyla da anılır. Böylece Bursa'nın, feleğe benzeyen tahtı ve eşyalarındaki yeşilliği ziynete, kıymete büründürülür:

*İlâhû sâyebân her bir drahtı
Zebercedden felekveş taht u rahtı (Lâmi'î/163.b.)*

Tabiatın ve imarın yeşille özdeş anlatılması sayesinde yer yer mukaddes bir atmosfer kazanan Bursa, esnaf güzellerine dair beyitlerde de yeşille anılır. Bu kullanımlardaki amaç, edebî sanatlarla manaya derinlik kazandırmak ve sembollerle güzelliğin tesirini güçlendirmektir. Yeşil, bu tarz kullanımlarda kıyafetlerde görülür:

*Nihâl-i gül olur tursa boyınca
Yeşil destâr ana bir tâze gonca (Behiştî/40.b.)*

Mânî, şehrengizinde yeşil kıyafetiyle dikkat çeken esnaf güzelini servi ağacı olarak tahayyül eder. Servi tercihi önemlidir zira bu ağaç yapraklarını dökmemesi, dümdüz boyu ve kumruya sevdasıyla anılır. "Servinin meyvesi olmaz. Mezarlıklarda daha çok bulunur. Bunun nedeni, rüzgâr ile salınırken 'Hû! (Allah!)' sesini çıkarmasıdır. Bu hâl, onun Allah'ı zikrettiğine işarettir. Böylece mezarlıklardaki ölümler için bir mağfiret vesilesi olarak düşünülür. Bahçe kenarlarına da selvi ağacı dikilir. Selvinin dibine etek veya ayak tabîr olunur. Böylece sevgilinin eteği veya ayağı anlatılmış olur. Onun eteğini ırmaklar öper, ayağına çınar yaprakları yapışır vs. Sarmaşık gülleri servilerde görülür." (Pala, 1999, s. 350). Yeşiller giyinmiş düzgün endamlı güzel, yeşil bir servi gibi görünmektedir:

*Yeşil destâr giyer ol sehî-kadd
Olur bir serv-i sebz ü ser-âmed (Mânî/137.b.)*

2.2. Beyaz

Beyaz renk tek başına evrensel birçok anlamı taşımaya başlamış, ortak bir değerler dili kurabilmiştir. Bunların başında temizliğe, masumiyete, saflığa dair çağrışımlar gelir. Bilgelik, dervişlik makamında çeşitli nedenlerle tercih edildiği söz konusudur. Ağaran saç

ve sakalla tecrübeyi; giyilen tennure vasıtasıyla bilgeliği, temizlenişi, sadeleşmeyi ve yükten, ziynetten kurtuluşu simgeler. Ayrıca barış istemek, savaşı kesmeyi talep etmek manası mühimdir. Dünyaya gelen bebeğin ilk gıdası olarak ağzına damlayan ak anne sütü güveni, nimeti ve hayatın devamını sembolize eder. Kâğıt ve kitapla bağlantısıysa ilme işaret eder. "Newton'un yaptığı ayrıma göre, beyaz ışık yedi renk taşımaktadır. Bunlar: Mor, lacivert, mavi, yeşil, sarı, turuncu ve kırmızıdır. İnsan görme boyutları içine düşen ve beyaz ışığın ayrıştırılmasıyla elde edilen renkler, aynı zamanda tekrar birleştirildiklerinde beyaz ışığa dönüştürülebilirler." (Çağlayan, 2018, s. 24).

Nur, gün, ay gibi beyazlıkla bağdaştırılmış kelime ve kullanımlar üç şehrengizde de çok sık kullanılır. Bunun temel nedeni Bursa'nın temizliği, güzelliği, iç açan aydınlığı ve esnaf güzellerinin parlak simalarıdır. Mesela Lâmi'î, şehrengizinin "Sarayı Sultânî" bölümünde tasvir ettiği süslerle bezeli havuzu, sarayın göz nuru olarak nitelemiştir. Böylece beyaz renk; sarayın güzelliğini yansıtan suya, sarayı gören aydınlık göz ve sarayın göz nuruna; tazeliğe, serinliğe, temizliğe dair anlam katmanları kurar:

*Beyâz çeşmdür ol havz-ı pür-zeyn
Bu rûşen kasr içinde kurratü'l-ayn (Lâmi'î/276.b.)*

Beyaz, temizlik ve parlaklık özelliği hasebiyle Musa Baba alanındaki Akçağlayan deresine isim olur. Musa peygamber ve yed-i beyzâ mucizesine dair telmih, parlaklığın hududunu daha da genişletmek için yapılmıştır:

*Bugün Mûsâ Babadur sahn-ı gülzâr
Yed-i beyzâsı Ak Çağlayan'dur iy yâr (Lâmi'î/222.b.)*

Şu beyitte seher vakti beyazından gülümserken gamdan göğün mavisinin bağrına su dolduğu hayali dikkat çekicidir. Beyitte 'beyaz'ın kâğıt manası da sezdirilmektedir:

*Beyâzından seher dem hande-rûdur
Göğün nîli gamından bağı sudur (Lâmi'î/348.b.)*

Aşağıdaki iki beyitte; yüzün ak, alnın açık olması haklılığa, adalete, sözün ve tavrın yüceliğine delalettir:

*Libâsı hızr u tavrı kutb-ı eflâk
Niyâz içre başı uryân yüzi ak (Lâmi'î/99.b.)*

*Felek âyin zeberceddendir ol tağ
Cihânda alm açıkdur yüzi ağ (Lâmi'î/100.b.)*

Kar dahi Bursa'nın güzelliğini örtebilecek güçte, istikrarda değildir. Öyle ki Bursa vadilerini karla kaplanmış görenler, suya mehtaptan şavk vurduğunu sanır:

*Gören her birini berf ile memlû
Sanur kim berk urur mehtâbdan su (Lâmi'î/131.b.)*

Yine bir kış manzarasının anlatıldığı beyitte, beyaz karların çemenleri pamuk bahçesine döndüğü tasavvuru, beyaza yumuşaklık; kışa ve kara, tabiatı iyileştirici güç ekler:

*Ağaçlar ta'n idüp evvel bahâra
Döner sahn-ı çemenler penbezâra (Lâmi'î/590.b.)*

Beyaz renk, parlaklığıyla bilinen bazı nesnelere üzerinden okurun hayal âlemine sunulur. Bunların başında ay (meh, mah, mah-taban) gelmektedir. Bursa'daki saray nakışlarının ay gibi beyaz ve parlak oluşuna felek hayran kalır:

Felek nakşinde meh renginde hayrân

Ukûl-i halk nirenginde hayrân (Lâmi'î/280.b.)

Ay, aynı zamanda esnaf güzellerinin beyaz ve aydınlık yüzlerini, pürüzsüz tenlerini betimlemek için kullanılır. Aşağıdaki beyitte görüleceği üzere ne Bursa gibi ziyadar şehir ne de aya benzeyen Bursa güzelleri kadar gönül alan kimseler vardır:

*Ne vardur Bursa gibi şehri-garrâ
Ne hübnü gibi mehler dilârâ (Lâmi'î II/59.b.)*

Üç Bursa şehrengizinde de bazı esnaf güzelleri yine ay kadar beyaz, parlak olarak tasavvur edilmiştir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi beyazlığa, gençliğe, temizliğe dair manalar mevcuttur:

*Hasan'dur hulk u zâtı gibi nâmı
Meh ü hurşîd hüsninün gulâmı (Lâmi'î II/78.b.)*

*Biri meh-rû Boyacıoğlu Attâr
Boyar halkı idüp kaşıyla bâzâr (Lâmi'î II/117.b.)*

*Ne mehden kim vefâ bûyın tuyaram
İti gibi ana üç gün uyaram (Behiştî/11.b.)*

*Biri mâhun Nakîboğlu olupdur
Cihâna hüsnî gün gibi tolupdur (Behiştî/54.b.)*

*Biri bir mâh-rû tâcı perî-şâh
Zihî hüsn ü melâhat bâreka'llâh (Mânî/105.b.)*

*Kerem kılmaz dil-i şeydâya aslâ
Kerîm olmuş o mâhun adı ammâ (Mânî/131.b.)*

Şu beyitteyse Bursa'da ay gibi parlak bir esnaf güzeli olan, beytü'l-mâl emini imamoğlunun oğlu Mustafacık'ın kulak memesi gümüş kadar beyaz olduğu bildirilir:

*Gül-i nâzük-beden serv-i kabâ-pûş
Nihâl-i gonçe-leb sîmîn-benâgûş (Lâmi'î II/153.b.)*

Beyazlığın gün kelimesiyle yansıtıldığı yerler de mevcuttur. Bu kullanımların temelinde gündüzün görmeye vesile oluşu, tazeliği, berraklığı, rahatlatıcılığı yatar:

*Serâpâ gün gibi pür-tâbdur ol
Felek üstinde burc-ı âbdur ol (Lâmi'î/112.b.)*

Aynayı ışığı yansıtırken fark edilen parlaklığı, şimşegi elektrik boşalması oluşu nedeniyle bu başlık altında anmamız mümkündür. Kırkpınar'ın anlatıldığı bir beyitte beyaz (parlaklık), hem ayna hem şimşek ile beraber anılır. Güzelliği mehtap misali şimşek kadar parlayan bu su, su değil sanki parıl parıl yanan aynadır:

*Cemâli berk urur mânend-i mehtâb
Yanar âyinedür par par degül âb (Lâmi'î/114.b.)*

2.3. Kırmızı

Varlığın özüne işaret eden kırmızı, kan akışını etkilediğinden dirilticidir, heyecanı ve gençliği hatırlatır, dikkat celp eder ve insan muhayyilesindeki aktifliği artırır. İnsana

² Şairin eserindeki "Nâme-i Şehr-engiz-i Mahâbîb-i Dil-firîb-i Burusa" başlıklı bölüm, 'II' rakamıyla künyelenmiştir.

en güzel görünen çiçeklerin, bazı kıymetli mücevherlerin, göz alıcı kıyafetlerin kırmızı olması tesadüf değildir. "Kırmızı, renkler scalasında titreşimi en kuvvetli en dinamik olan renktir. Harekete geçirme, tahrik etme, aşk, gerginlik ve tansiyon yükseltici gibi etkiler yaratır. Ayrıca bu renk doğada en çok gül ve ateşi çağrıştırır. Tansiyonu yükseltir, nabız ve solunum hızlanır. Kırmızı heyecan ve titreşim yarattığından birçok ülkenin bayraklarında tercih nedeni olarak görülür." (Artut, 2004, s. 136).

Kırmızının, canlılar üzerinde olumsuz tesirleriyse öfke, nefret, huzursuzluk gibi ruh hâlleridir. Buna yapılan bir deneyle örnek verilebilir. Koşu atı ahırını ikiye bölünüp bölümlerden biri mavi-yeşile, diğeri kırmızı-turuncuya boyanır. Yarış tamamlandığında mavi-yeşil bölüme alınan atlar hemen sakinleşirken kırmızı-turuncu bölümdedekiler bir türlü sakinleşemez. Kırmızının tansiyonu arttıran tesirine bu bir örnektir. Güçlü çağrışımlara gebe oluşu nedeniyle kırmızının sanattaki kullanım alanı da geniştir. Mezkûr üç Bursa şehrengizinde durum farklı değildir. Aşağıdaki beyitte sıra sıra pınarlardaki suyun gül suyuna ve saf şaraba benzetilmesi, arka planda kırmızının insana coşku veren, kanını akarsu gibi hızlandıran gücünden kaynaklıdır:

*Müsel sel eşmeler cüllâba benzer
Tabî'atda şarâb-ı nâba benzer (Lâmi'î/498.b.)*

Aşağıdaki iki beyitte görüleceği üzere insan vücudunun verdiği en kuvvetli tepkilerden olan kızarmak; utanç, sıkılmak, üşümek, ısınmak gibi farklı durumlarda ortaya çıkar.

*Geyüp her birisi sincâb u semmûr
Kızardup çehreler mânen-i tennûr (Lâmi'î/611.b.)*

*Ururlar oda ud u uda odı
Kızardup çehreler dirler surûdı (Lâmi'î/597.b.)*

Gül renkli nakışların, şafağın yüzünü al al ettiği şeklinde kurulan bir hayalde; sanattaki tesirin böylece kalıcılık kazandığı görülebilir:

*Şafak gulgûnesinden surh-çehre
Zer-âbindan alur hurşîd behre (Lâmi'î/347.b.)*

Kanın kırmızı rengi, hayatın ve ölümün kırmızıyla bağdaştırılmasına vesile olmuştur. Türk bayrağının rengini şehitlerin kanından aldığı kabulünden de yola çıkarak kırmızı, bayrak, vatan ve şehitlik kompozisyonuna erişebiliriz. Aşağıdaki beyitte, Bursa'nın şehit kanlarının aktığı yer olduğu vurgusu vardır:

*Ser-â-ser âl-i Osmân merkâdidür
Şehâdet kanlarınınun meşhedidür (Lâmi'î/446.b.)*

Bursa şehrengizleri içerisinde şehrin yaz mevsimine yine sadece Lâmi'î Çelebi özel bir yer ayırmıştır. Şair, Bursa'nın kırmızı kirazını, rengi dolayısıyla kan ile bağdaştırır ve anlamı 'kanını kana kana içmek' ifadesiyle coşturur:

*Görüp mercan kirâzın dâne dâne
İçer kanın dilinün kana kana (Lâmi'î/564.b.)*

Kaf dağı üzerine gül renkli alemler dikilmiş, Bursa'da yeme, eğlenme deminin geldiği haber verilmiştir. Bilindiği üzere kırmızı alem, dikkat çekmek için dikilir ve beyitte güller birer alem olarak düşünülmüştür. Güller açılmış gönül kışın rehabetinden sıyrılmıştır. Kırmızı burada heyecanı, canlılığı, sıcaklığı temsil eder:

*Diküp kâf üzre gül gibi alemler
Çağırdur memleketde ıyş u demler (Lâmi'î/538.b.)*

Kırmızı söz konusuysa çiçeklerden lalenin anılması kaçınılmazdır. Aşağıdaki ilk beyitte lale su kenarlarını süsler hâlde tasvir edilerek bolluğa işaret eder. Sonraki beyitteyse şarap gibi diriliğin, sefanın galeyanyı lal renginde kadehler sunar hâdedir. Kırmızı sayesinde sarhoş edici keyfin katmerlendiği ortadadır:

*Kenâr-ı cûya virmiş cedvel-âyin
Katar-ı lâlesi surhiyle tezyîn (Lâmi'î/527.b.)*

*Safâdan cûş idüp mey gibi lâle
Sunar nergislere la'lin piyâle (Lâmi'î/540.b.)*

Sağlık deposu olduğu bilinen kırmızı meyvelerden nar ve kiraz, aşağıdaki beyitte birlikte anılır. Bursa'nın narı öyle kırmızıdır ki akik kutusunun içi kıskançlıktan daralır, yakutsa rengini Bursa'nın kirazından almıştır. Kırmızıya boyanmış beyitte hem lezzetli meyveler hem göz alıcı mücevherler hem de kıskançlık duygusu kırmızı sayesinde ön plandadır:

*Enârından akîkün dürci dil-teng
Alur yâkût unnâbın görüp reng (Lâmi'î/569.b.)*

Kırmızı ayrıca Bursa güzelleriyle beraber anılır. Eski dönemlerde yüzemeyenlerin ve yüzme öğrenmeye çalışanların kollarına kabak bağladığı bilinir. Şu beyitteki güzellerin yüzdüğü havuz tasviri, havuzun âşıkların gözleri gibi yaş döktüğü hayaliyle dikkat çeker. Havuzda keyif süren güzellerin dudaklarıysa şarap renklidir. Böylece o dudaklara acımasızlık ve etkileyicilik eklenmiş olur:

*Döker ol havz dîdem gibi ceyhûn
Kabaklarla yüzer her la'li mey-gûn (Lâmi'î/519.b.)*

Bereketli Bursa'nın canlı renkleri meyvelere yansımış, oradan da güzellere sirayet etmiştir. Öyle ki Bursa elması, güzelin yanağı gibi kırmızı ve pürüzsüz; ayvası, âşığın gönlü kadar sararmış ve miskindir:

*Ruh-ı dilber gibi elması rengîn
Dil-i âşık gibi ayvası miskîn (Lâmi'î/568.b.)*

Esnaf güzellerinin anlatıldığı beyitlerde kırmızının yüz, dudak ve yanağa yönelik teşbihlerde öne çıktığı görülmektedir. Aşağıdaki beyitte tarakçı esnaf güzelinin kırmızı dudağını gören hayranlıktan kolunu dişler. Yaradan akacak kan ile kalacak iz güzelin dudağına ve mesleğine dair daimî bir hatıra olacaktır:

*Kıya bakışları cân içre işler
Gören la'lin kolin hasretle dişler (Lâmi'î II/165.b.)*

Güzellerin yanağı renginden ve pürüzsüz kadifemsi dokusundan dolayı güle, alev kızılıyla tutuşup yandığından ateşe benzetilir. O al yanaklar göreni gam potasında ayırtıracak kadar kavurucu hararetlere düşürecek şekilde tasavvur edilmiştir:

*Lebi sükker ruhu gül hâli fülful
Teni kâfûr u müşgîn saçı sünbül (Lâmi'î II/118.b.)*

*Bir âteş-ruh birisi Yıldırım'da
Tutuşdum gördüğüm gibi yirümde (Behiştî/45.b.)*

*Biri zerger Kerîm ol ruhları al
Beni gam potasında eyledi kal (Mânî/129.b.)*

Güzelin gözleri kan dökücüdür, gamzesindeki oklarsa ciğerleri deler. Bu durumu gören âşığa, kanını dökmenin yanında kanlı gözyaşı dökmek kalır. Beytin renkli dünyası kırmızıyla pekişmiş, tesir alanı genişlemiş ortalık can pazarına dönmüştür:

*Biri şol çeşm-i hûm hûb kassâb
Cigerler gamzesi tîgiyle hûn-âb (Lâmi'î II/182.b.)*

2.4. Siyah

Renk ışığa muhtaçtır, ışık sayesinde ayrıştırılır; siyahsa ışıksızlıkta ortaya çıkar. Renklerin en koyusu siyah, her ne kadar *Kutadgu Bilig*'de:

*Kara kul karasıdır, bey beyaz olur
Karayla beyaz böyle ayırt edilir (Yusuf Has Hacib: 2080.b.)*

şeklinde anılsa da eski Türk metinlerinde müspet manalar yüklenmiştir. Zamanla temayüller değişmiş, isim hakkı dahi kalmamış kölelere 'kara' genel isim olmuştur. "Kün' sözü, 'dişi kul' olarak değerlendirilmiş, 'kul' gibi genel bir anlam kazanmamıştır; doğrudan doğruya 'cariye, kadın köle' anlamına gelmektedir; 'karabaş' da aynı anlamdadır." (Parlatır, 1983, s. 809). Siyahın bahtı diğer renkler gibi açık değildir, insan kolektif bir görüş kazandıkça ve karmaşık zihin labirentlerinde yittikçe olumsuz çağrışımlar mananın özüne sızar. Gecenin, körlüğün, ıssızın teşekkülündeki gücü; ölümü, yası, sessizliği, uğursuzluğu, derinliği hatırlatması insana tedirginlik, korku ve keder verir. Aynı zamanda hayal kırıklarının, bıkkınlığın, sonsuz soru ve sorguların temelinde de karanlıklar bekler. Herhangi bir mevzuda derinleşmek isteyen insanın psikolojisinde yavaş yavaş hasarların oluşması gibi, bütün diğer renkler koyulaştıkça siyaha yaklaşmaktadır.

Siyahla duman arasında kurulan bağlantı; dumanın göğe ağması, civarı sarıp kaplaması, kapkara isle bürümesi özelliklerinden kaynaklıdır:

*Dilündür şehir-i Bursa gibi pür-sûz
Duhânunda feleklerdür siyeh rûz (Lâmi'î/73.b.)*

*Boyanur dūd-ı âhiyle siyâha
Olur muhtâc sūz-ı nâr-ı âha (Lâmi'î/616.b.)*

Yeryüzündeki âb-ı hayatın karanlıklar içinde kalmış olmasının nedeni Kırkpınar'ın güzelliği tarafından gölgelenmesidir:

*Yirin âb-ı hayâtun zulmet itmiş
Furat u Nîl'e şûri töhmet itmiş (Lâmi'î/117.b.)*

Kararmak eylemi aşağıdaki beyitte hayret duygusuyla birlikte kullanılmış, 'rûy' kelimesinin öncesinde yer almasıyla da daha ziyade dikkat çekmesi sağlanmıştır:

*Muhît olmuş semâ'ından diger-gûn
Kararmış hayretinden rûy-ı gerdûn (Lâmi'î/135.b.)*

Siyahın duygularla birlikte anıldığı beyitlere bir örnek daha vermek meselenin daha iyi anlaşılmasına hizmet edecektir. Yüzünün parlaklığı ay ve yıldızları mahcup eden esnaf güzelinin saçları, siyahlığıyla ve uzunluğuyla en uzun geceyi utandırır:

*Utandırmuş şeb-i yeldâyı mûyı
Hâcil kılmış meh u şe'râyı rûyı (Lâmi'î/493.b.)*

Şu beyitteyse olağanüstü varlıklar, gölge siyahıyla bağdaştırılmış ve siyahın esrarlı yanı gün yüzüne çıkarılmıştır. Bursa'nın huzur veren servilerini periler yuva edinmişken servinin gölgesiye insanlar ve cinler için eğlence, keyif yerine dönmüştür:

*Perîler servin idüp âşiyâne
Safâ-bahş idi zilli ins ü câne (Lâmi'î/249.b.)*

Aşağıdaki beyitte de gözün karalığı, şehrin ahalisi kabul edilen insan ve cinle anılmıştır. Bu aynı zamanda gözün görebildiği ve göremediği varlıklar âlemine dair karanlıkta olan bilgileri de hatırlatır:

*Sevâd-ı dâde gibi ins ü câna
Kemergâhında rûşen ol nişâne (Lâmi'î/400.b.)*

Ulu Cami'nin minberinden bahseden bir başka beyitteyse âlemlerin bu minberin üzerinde kanat açıp güneşe dahi gölge saldıği hayali yer alır:

*'Âlemler per açup ol minber üzre
Salarlar sâye mihr-i hâver üzre (Lâmi'î/489.b.)*

Esnaf güzellerinin tasvirinde de siyaha başvurulur. Bu kullanım ekseriyetle güzellerin hatları ve karabibere benzetilen benleri ile ilgilidir:

*Lebi sükker ruhu gül hâli fülful
Teni kâfûr u müşgîn saçı sünbül (Lâmi'î II/118.b.)*

*O kaş ol gamze ol hatt-ı siyeh-kâr
Kemân ü tîr-ile san ceş-i Tatar (Behiştî/34.b.)*

2.5. Sarı

Sıcak renklerden biri olan sarı güneşle bağdaştırılarak aydınlık, sevinç, ferahlık gibi çağrışımlarıyla olumlu; sonbaharla bütünleştirilerek hastalık, solgunluk, fakirlik gibi çağrışımlarıyla da olumsuz etkilere sahiptir. Ayrıca mantığın ve sağ duyunun rengi olarak kabul edilirken bazı toplumlarca mukaddes sayıldığı da bilinir: "Sarı renk hem Hristiyanlarca ve hem de Çinlilerce kutsaldır." (Kalmık, 1950, s. 38).

Gökdere Vadisini anlatan bir beyitte sarı ön plandadır. Bu vadinin coşkusu balıkların kulaklarını sağır eylemiş, hücumundan güneşin yüzü sararmıştır:

*Huruşu gûş-ı mâhî eylemiş ger
Hücûmından sararmış tal'at-ı hor (Lâmi'î/229.b.)*

En sık kullanılan sarı nesnelere başında altın gelmektedir. Dünyayı köşe bucak keşfe çıkan insanoğlu için daima kıymetli olan altın; incelikle işlendikçe sanatı, biriktirilip satıldıkça gücü temsil etmiştir. Bursa'nın tarifindeyse, şehrin değerini daha akılda kalıcı kılmak için kullanılır. Zenginlik ve parlaklığı sayesinde ihtişam mefhumu kazanan altın, aşağıdaki beyitte sarayın kemerlerini süsler hâlde karşımıza çıkar:

*Müzehheb tâk-ı bezm-ârâsı anun
Mutallâ ferş-i gerdûn-sâsı anun (Lâmi'î/277.b.)*

Bir sonraki beyitte de sarı renk altın pahasıyla iktidarını sürdürür. Hüner, kalemini tutmuş maharetini göstermiş ve bu sarayın içi gibi dışını da altınla işlemiştir:

*Hüner kilkin tutup itmiş hüner-kâr
Derûm gibi taşın dahi zer-kâr (Lâmi'î/278.b.)*

Altın Bursa ile o kadar özdeşleştirilir ki meşhur kaplıcalarının, gümüşü dahi olmayan insanları saf altına döndürdüğü tasavvuru ortaya çıkar:

*Zer-i hâlis kılur bî-sîm halkı
Gönülden yur gubârı şevk u zevkî (Lâmi'î/507.b.)*

Sarı dendiğinde akla belki de en çok sonbahar gelir. Ağaçların kışa soyunması, yeşilken taşıdığı yapraklardan sararınca vazgeçmesi bir yanıyla soğuk diğer yanıyla sıcak bir tasavvur âleminin kapılarını aralar. Bursa'da sonbaharın anlatıldığı beyitlerdeyse sıklıkla altına rastlanır. Zira sarı sonbahar, yeşil şehrin güzelliğini eksiltmez. Varlıkları altın içinde altına çeviren Bursa'nın bu demlerini şaire göre hakkıyla anlatmak da mümkün değildir:

*Hazânunun degül mümkün beyânı
Zer-ender-zer kılur kevn ü mekâmı (Lâmi'î/576.b.)*

Sonbahar gelmiş yeşili sarıya itinayla boyamış ve yaldızladığı yaprakları yerlere savurmuştur. Irmaklar altın sarısı balıklarla dolarken ağaçlar da sarı kuşlara dönüp silkindikçe her yana kanatlar saçar. Edebiyatımızın en başarılı sonbahar tasvirlerinden birine imzasını atan Lâmi'î Çelebi, cansızlaşan sarıya can vermeyi, sonbaharın durgun havasına hareketlilik kazandırmayı başarmıştır:

*Dökülür yire evrâk-ı zer-endûd
Pür olur mâhî-yi zerrînle her rûd (Lâmi'î/579.b.)*

*Olup her bir ağaç bir murg-ı asfer
Saçar âfâka silkindükçe perler (Lâmi'î/580.b.)*

Solduran, donduran, yoran ve her türlü telaşı yavaşlatan kış mevsimi geldiğinde gökyüzü, şafak ateşiyle akşam zuhalini yakıp gül renkli eder:

*Şitâ irüp zükâl-i şâmı gerdûn
Yakup nâr-ı şafaktan itse gülgûn (Lâmi'î/586.b.)*

Sarı rengin canlılık ve kıskançlık arasındaki gerilimi yansıttığına aşağıdaki beyit örnek teşkil eder. Kırkpınar'ın yanağını gören güneş, kıskançlık ateşiyle yanmış ve sarı kızıl rengine böylece erişmiştir:

*Ruhundan gün hâsed odına yanmış
Felekler dûd-ı hasretten boyanmış (Lâmi'î/115.b.)*

Esnaf güzellerinin anlatıldığı beyitlere geldiğimizde sarışın sevgili ifadesinin yanında güzellerin güneş yanaklı oluşu ön plana çıkar:

*Hilâl ebrû güneş ruhsâr olupdı
Cihân bir şaruşın dil-dâr olupdı (Behiştî/28.b.)*

Na'l-bend oğlu Memi Şah'ın anlatıldığı beyitte, yine güneş ve ateş ön plandadır. Esnaf güzelinin mesleğine gönderme yapılarak ayın, nalını ateşe verdiği tasavvuru oluşturulur. Ateşte bekleyen demirin dövülüp nala dönüşmesine dair sarı-kızıl, sıcak sahne dikkat çeker:

*Birisi na'l-bend oğlu Memi Şâh
Ki mihrinden salar na'lin oda mâh (Lâmi'î II/166.b.)*

Aşk, sevda derinleştikçe hastalığa dönüşür ve insanın benzini soldurup sarıya çevirir. Aşağıdaki beyitte de Bursa güzellerine âşıklık çekenlerin simaları sarı hâldedir. Böylece aşkın sonbaharı, yaprak dökümü de anlatımda renklerle sağlanmış olur:

*İdüp bî-dillerün sabrını yağmâ
Kılur sîmâlarını za'ferân-sâ (Lâmi'î II/123.b.)*

2.6. Gri

Beyaz ile siyahın karışımıyla elde edilen gri, renksizlik manası taşır. Ateşin ardında bıraktığı külün rengi olması dolayısıyla insanda umutsuzluğa ve hareketsizliğe dair güçlü çağrışımlar yaratır. “Boz renk adının, açık toprak rengi olarak bir karşılığı vardır. Boz renk isminin ‘buz’ şeklinde bir telaffuzu da vardır.” (Eyüboğlu, 1995, s. 99). Durgun renk oluşu nedeniyle dinginliği, dengeyi, uzlaşmayı, huzuru ve dikkati yansıttığı kabul edilse de gri, içinde siyahı barındıran bir ümitsizlik de taşır. Tarafsızlığı hissettirdiği içinse bürokratların renk seçiminde önceliklidir.

Siyahla beyazın arasında bir yer olan griyi anlatmaya Bursa'nın kış tasvirlerinden başlamak gerekir. Zira kış geldiğinde yeryüzünün donması, korkudan çelik gibi sertleşmiş olarak tahayyül edilir:

*Hazerden gark olup pûlâde gabrâ
Geyer cevşen balıklar gibi deryâ (Lâmi'î/588.b.)*

Gümüş pervaneler diye tasavvur edilen kar taneleri, göğü kaplayarak güneşin mumunu söndürmek ister. Bu başarılı beyitte sıcakla soğuk, siyahla beyaz arasında süregelen mücadele sezdirilmiş olur:

*Gümüşt pervâneler tutup sipihri
Söyündürmek dilerler şem'-i mihri (Lâmi'î/589.b.)*

Gri aşağıdaki beyitte de çelikle birlikte anılır. Demirci vafındaki rüzgâr; zemini örs, nehirleri gri gri dondurarak çelik eylemiştir ve soğuk demiri dövüp durmaktadır. Burada soğuğu hissettiren gri, âdeta sese de kavuşmuş olur:

*Zemîni örs idüp enhârı pûlâd
Sovuk âhen döger haddâd-veş bâd (Lâmi'î/593.b.)*

Grinin bir tonu olan gümüş rengi, üç Bursa şehrengizinde de sıklıkla kullanılır. Bunun temel nedeni gümüşün sanatsal dokunuşlara müsait yapısı, parlaklığı, kıymeti ve kalıcılığıdır. Teşbihlere bakıldığında en çok suyla ilgi kurulduğu, sudaki saydam parlaklığın böylece güçlendirildiği görülebilir:

*Gümüşt dölâblardur âb içinde
Feleklerdür döner sîm-âb içinde (Lâmi'î/513.b.)*

*İki şakkeyleyüp ol nehr şehri
İdiüpdür behresi sîrâb dehri (Lâmi'î/233.b.)*

Şu beyitte akarsuların yaz mevsiminde parıldayarak tazelenen akışı, kolunda halka halka gümüş sırmalar hayalini doğurur:

*Çemenler çâr-sûsın devr idüp mâ
Kolında halka halka sîm-i sîrmâ (Lâmi'î/575.b.)*

Bursa sarayının içinde, vücudunun berraklığı saf gümüşe benzeyen kişilerle dolu tertemiz bir havuz betimlemesi ise şöyledir:

*Dırâhşan tal'atı sîm-âba benzer
Safâ-yı cismi sîm-nâba benzer (Lâmi'î/275.b.)*

Gökyüzünün berraklığı ve ayın karanlığı griye boyaması izaha kavuşturulurken de gümüş ve gümüş rengi kullanılmıştır. Bursa'nın ay ve güneş gibi parlayan çarşı ve pazarlar gökyüzüne benzetilmiş, buralarda ay bir gümüşçü, güneş de kuyumcu olarak nitelendirilmiştir:

*Aceb mi disem anı çarha hem-ser
Ki meh bir sîm-keş mihr anda zer-ger (Lâmi'î/483.b.)*

Gümüşün rengi, esnaf güzellerinin betimlenmesi amacıyla da sıklıkla kullanılmıştır. Böylece Bursa'nın yakıcı olmayan latif havası sayesinde aydınlığını yitirmemiş tenler, asil bir parlaklıkla resmedilmiş olur:

*Alur her gördüğün bir sîm-tendür
Ya ben ana kul olduğum nedendür (Behiştî/88.b.)*

*Biri bezzâzlar içre Hasan'dur
Güzeldür bî-bedeldür sîm-tendür (Mânî/120.b.)*

Duman ateşin işaretidir, yakıcı olmadığı için zarardan ziyade iz meziyeti kazanır. Gri ayrıca belirsizliğe, tehlikeye dair emareler taşır. Dokuz Kemerler altında kazancılık yapan Abdi için yazılan beyitte, bu esnaf güzelinin şairin ah dumanları arasında gizlenmiş bir ay olduğu tasavvuru vardır. Ayrıca esnafın, mesleği gereği dumanlar içinde oluşu sisli havadaki ay gibi görünmesi hayalinin odak noktasıdır:

*Kanı şol dūd-ı âhumdan girifte
Kazancılardağı mâh-ı nühüfte (Lâmi'î II/158.b.)*

Boyu kıyamet alameti sayılan nakkaş bir esnaf güzelinin anlatıldığı beyitteyse sanat icra eden düzgün parmaklar gümüş kalem olarak tasavvur edilmiş, sanatçının yaratıcı eline böylece hem aydınlık hem de değer yüklenmiştir:

*Elif barmakları sîmîn kalemdür
Kıyamet kaddinüñ nahli 'âlemdür (Lâmi'î II/113.b.)*

2.7. Mavi

Ana renklere biri olan mavi, suyu ve göğü çağrıştırdığı için soğuk etkiye sahiptir. Gök mavisinin engin alanı insanı dinlendirirken mavi genel anlamda temizlik ve huzur hissi uyandırır. İnsanın yaratıcı yönünü harekete geçirir ve ayırıştırma yetisini güçlendirir. Yapılan araştırmalarla da insanların 'En sevdiğiniz renk nedir?' sorusuna çoğunlukla 'mavi' yanıtını verdiği çeşitli verilerle ortaya konmuştur.

Mavi ile karıştırılan renk koyulaşır ve mavinin derinlik etkisi nedeniyle kendi özelliğini yitirir. Mavinin gücü açık ve koyu tonlarına göre değişiklikler gösterir. Koyulaştıkça keder ve sıkıntı hissi verirken açıldıkça insanın iç ritmine huzuru sunar. Lâmi'î Çelebi Gökdere'yi ele aldığı beyti, göklerin ebediyet hissi uyandıran kapsayıcılığıyla baştan aşağı maviye boyanmıştır:

*Meger gökden iner ol nîl-i fer-câm
Anunçün olmuş ana Gökdere nâm (Lâmi'î/232.b.)*

Aşağıdaki beyitteyse göğün rengi olan mavi; su, beyaz, seher kelimelerini de derinleştirmeye yaramıştır:

*Beyâzından seher dem hande-rûdur
Gögün nîli gamından bağı sudur (Lâmi'î/348.b.)*

Mavi, firuze taşının rengidir. Bu kıymetli taş, ilk beyitte Uludağ'ın kurulduğu mavi taht şeklinde ihtişamla ilişkilendirilirken ikinci beyitte mücevher kutusu olup derinliği, gizi, sırrı yansıtmıştır:

*Çemenden suffa her kestane altı
Zümürrüd gönlegi pîrûze tahtı (Lâmi'î/212.b.)*

*Nücûm-ı çarha benzer anda gonca
Ki konmuş la'ldur pîrûze dürce (Lâmi'î/542.b.)*

2.8. Lacivert

Mavi ve mor rengin karışımından oluşan lacivert, kararlılığı, sadakati ve otoriteyi temsil eder. Sezgiyi güçlendirirken dikkati de arttırır. Kırkpınar'ın anlatıldığı beyitte, su içindeki balıkların çizgileri laciverttir. Burada kırmızı ve lacivertin birlikte aynı nesne için kullanılması ifadenin net ve dikkate değer olduğu fikrini doğurur:

*Geçilmiş lâciverdiyle hutûti
Konulmuş la'l-i ahmerden nukûti (Lâmi'î/123.b.)*

Bir sonraki beyitte de lacivert ve kırmızı birlikte kullanılmış, gök ve yeşil çemenlerle kurulan renk kompozisyonu kuvvetlendirilmiştir:

*Direnler gök çemenden lâciverdin
Bihîştün gâhe saymaz surhverdin (Lâmi'î/141.b.)*

Sultan sarayının anlatıldığı beyitteyse sarayın hayat yeşerten hatları altın ile süslenmiş güneşe benzetilir ve içinin laciverdi, gökten alınmış gibidir. Bu renk cümbüşünde sarayın ışıltılı zenginliği gözler önüne serilirken lacivert dengeleyici vazifesiyle ön planda tutulur:

*Münebbet hatları mihr-i zer-endûd
Derûm lâciverdinden göğün dûd (Lâmi'î/279.b.)*

2.9. Turuncu

Kırmızı ve sarı arasındaki turuncu, sıcak renklere aittir. Enerjisi yüksektir ve sıcağı, rahatlığı, yazı, tazeliği hatırlatır. Aşağıdaki beyitte kızların diktiği ipek elbiselerde turuncuya rastlanır. Devamındaysa çınarın ele benzeyen yaprağının kınalanması tasavvuru gelir. Serkeş güzelin yakılan yeşil kınası kuruyup da yıkanınca geride turuncu süsü kalacaktır:

*Benâtına nebâtun bâd-ı sarsar
Biçer nârenc-i dîbâdan kabâlar (Lâmi'î/582.b.)*

*Kılur hunnâlayup dest-i çenâri
Çemenler sahnının serkeş nigârî (Lâmi'î/583.b.)*

2.10. Mor

Mat görünümlü mor, maviyle kırmızının karışımıyla elde edilir. Mavi soğuk, kırmızı ise sıcak renklere aittir. Enerjisi yüksektir ve sıcağı, rahatlığı, yazı, tazeliği hatırlatır. Aşağıdaki beyitte kızların diktiği ipek elbiselerde turuncuya rastlanır. Devamındaysa çınarın ele benzeyen yaprağının kınalanması tasavvuru gelir. Serkeş güzelin yakılan yeşil kınası kuruyup da yıkanınca geride turuncu süsü kalacaktır:

*Gögerüp çarh tutar mihri lerze
Tonup kalur sovuaktan şîr-i şerze (Lâmi'î/592.b.)*

Şu beyitteyse gamdan dolayı servinin düzgün endamının sağa sola salınışı uğunmaya yani acıdan kıvrınmaya işaret ederken susamın yüzü morarmıştır. Susam

çiçeğinin mor oluşu, acıdan morarmış diye anlatılarak güzel bir hüsn-i ta'lil örneği oluşturmuştur:

*Gamından Nîl ü Ceyhûn kana yunmuş
Göermiş rûy-ı sûsen serv uğunmuş (Lâmi'î/116.b.)*

Bursa'nın nehirleri coşkun bir anlatımla resmedilir. Ayağı zincirli çılgın nehrin ağzı köpürmüş, gönlü perişan, canı şaşkın yüzüyle göermiş hâldedir. Buradaki gök morun içindeki maviye maildir:

*Göermiş tal'atı pür-kef dehânu
Dili âşüfte vü sergeşte cânı (Lâmi'î/583.b.)*

Sonuç

XVI. yüzyıl başlarında ilk örnekleri Mesîhî ve Zâtî tarafından verilen şehrengiz türü, yazılış amacına göre ikiye ayrılır. Birincisinde bir şehir tarihe ve coğrafyaya dayalı türlü vasıflarıyla ele alınırken diğerinde o şehrin esnaf güzelleri/mahbûbları anlatılır.

Bu çalışma için Lâmi'î Çelebi'nin 880 beyti aşkın şehrengizi, Vizeli Behiştî'nin 113 beyitlik şehrengizi, Mânî'nin 162 beyitlik şehrengizi aynı döneme ait olması hasebiyle seçilmiş ve diğer ikisinden sanatlı, hacimli ve farklı olmasından dolayı da Lâmi'î'nin şehrengizi esas alınmıştır. Bahsi geçen şehrengizi farklı kılan husus, dönemin Bursa'sının tarihi ve doğal güzelliklerini gayet estetik söyleyişlerle ölümsüz kılmasıdır. Mimarisindeki sanatsal deha ile dikkat çeken Bursa, doğasının güzelliği ile de her daim anılagelmiştir. Latif havası ve hoş seyirlikleri yanında insanların çalışkanlığı, nezaketi ve ak paklığı da o devri yansıtan eserlerde ön plandadır. Bilhassa 'yeşil' sıfatıyla mühürlenmiş Bursa, çalışmamıza bu yönüyle ilham olmuştur.

Bu doğrultuda üç Bursa şehrengizi renkler ve renklerle kurulan anlam dünyası açısından incelenmiştir. Tespit edilen on renk: Yeşil, beyaz, kırmızı, siyah, sarı, gri, mavi, lacivert, turuncu ve mordur. Renkler esnaf güzellerinin kıyafet tasvirlerinin çok ötesinde bambaşka anlam derinlikleri de sağlamıştır.

Evrensel karşılığı doğa olan 'yeşil', Lâmi'î Çelebi'nin şehrengizinde Bursa'nın bağlarını, bahçelerini, çemenliklerini, yaylalarını, ağaçlarını karşılar. Ayrıca zümrüt zebercetle, âb-ı hayatla türlü manalara ulaşır. Çelebi Mehmed Türbesi de yeşil bir çadıra benzetilmiştir. Ortak bir değerler dili kurabilen 'beyaz' aydınlık, gümüş, parıltılar eşliğinde geçer. "Saray-ı Sultânî" bölümünde görülen beyaz, Akçağlayan deresine adını vermiştir. Yüz aklığı manası yanında Bursa'nın kış manzaraları anlatılırken de kar manzaralarıyla okurun karşısına çıkar. Beyaz aynı zamanda ay, gün, nur, ayna, şimşek gibi aydınlık nesnelere birlikte anılır. En çok gül ve ateşi hatırlatan, harareti arttırıp dikkat celp eden 'kırmızı'; gül, şarap, şafak, kan, kiraz, alem, lale, nar ile çeşitli ifade zenginlikleri kurarken Bursa güzellerinin yanakları ve dudaklarına dair tasavvurlara da renk katar. Kolektif bir görüş kuruldukça belirsizlik, kaybolma gibi olumsuzluklara kapı aralayan 'siyah'sa; duman, is, gölge, olağanüstü varlıklarla beraber şekil kazanır ve Bursa güzellerinin saçları, hatları, karabibere benzetilen benleri de bu renk sayesinde vurgulanır.

Güneşle bağdaştırıldığında sevinç, tazelik, aydınlık; sonbaharla birlikte solgunluk, yoksulluk, ölüm çağrışımları yapan 'sarı'ya güneş, altın, hazan yaprakları, şafak ateşi, aşkın soldurduğu beniz gibi anlam katmanlarında rastlanır. Hareketsizliğe dair güçlü izlenimler kurarken tarafsızlığı da yansıtan 'gri'nin boyasına Bursa'nın kışı tasavvur edilirken sıklıkla başvurulur. Çelik, gümüş ve dumanla türlü manalara zemin hazırlar ve Bursa güzellerinin gümüşe benzetilen ten renklerini de karşılar. Gökdere'nin adını aldığı

'mavi' gökyüzü, firuze taşı; 'lacivert' balıklar, saray süslemeleri; 'turuncu' kına; 'mor' ise kış ve susam çiçeğiyle muhtelif ifade zenginlikleri kurar.

Renklerden yeşil, beyaz, kırmızı ve sarı diğerlerine nazaran daha fazla kullanılmış ve canlı hayallerin imarına katkı sunmuştur. Bu çalışmada edebî eserlerde renklerin ne denli önem arz ettiği ve anlam katmanlarına kattığı değerle estetik imkanları arttırması açısından son derece mühim bir malzeme olduğu dikkatlere sunulmuştur.

Kaynakça

- Akkuş, M. (1987). *Türk Edebiyatında Şehrengizler ve Bursa Şehrengizleri*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- Artut, K. (2004). *Sanat Eğitimi Kuramları ve Yöntemleri*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Çağlayan, E. (2018). Temel Sanat Eğitiminde Renk Olgusu. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 22-34.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Genç, A. ve Sipahioğlu A. (1990). *Görsel Algılama/ Sanatta Yaratıcı Süreç*. İzmir: Sergi Yayınları.
- Eyüboğlu, İ. Z. (1995). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınları.
- İsen, M. ve Burmaoğlu H. B. (2011). *Bursa Şehrengizi (Lâmi'î Çelebi)*. Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- İzgi, S. (1969). *Resim Bilgisi*. Konya: Yenikapı Basımevi.
- Kalmık, E. (1950). *Renklerin Armoni Sistemleri*. İstanbul: İTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları.
- Karabaş, S. (1996). *Dede Korkut'ta Renkler*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karacasu, B. (2007). Türk Edebiyatında Şehrengizler. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 5(10), 259-313.
- Levend, A. S. (1958). *Türk Edebiyatında Şehr-engîzler ve Şehr-engîzlerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Enstitüsü Yayınları.
- Mehmed Salâhî (2023). *Kâmûs-ı Osmânî*, (haz: Kudret Ayşe Yılmaz). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mermer, A. (2000). Bursa Şehrengizleri Üzerine Bir Karşılaştırma. *Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 24(III), 279-288.
- Onay, A. T. (2013). *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (haz. Cemal Kurnaz). Ankara: Berikan Yayınları.
- Ögel, B. (1984). *Türk Kültür Tarihine Giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Pala, İ. (2000). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Parlatır, İ. (1983). Türk Sosyal Hayatında Kölelik. *Belleten*, XLVII(187), 805-830.
- Saydam, A. (1999). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. Trabzon: Derya Kitabevi Yayınları.
- Tıgılı, F. (2020). *Türk Edebiyatında Şehrengizler*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türk Dil Kurumu (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf Has Hacib (2019). *Kutadgu Bilig*. Ankara: Gençlik ve Spor Yayınları.